

ЕЛМВӨНӨЈАТ

БУ НӨМРӨДӨ:

ЕЛЕКТРОФОТОГРАФИЈА

ЛАЙЛАРЫН НЕФТВЕРМӨ
ЭМСАЛЫНЫН АРТЫРЫЛМАСЫ
ҮСУЛЛАРЫ

БЕЈНӨЛХАЛГ СУН'И ДИЛ ВӨ
ОНУН ӘНӘМИЈЈӘТИ

СОСИАЛИСТ ҺӨЈАТ
ТӘРЗИ

АЗЫХ
МАҒАРАСЫНДА

МӘҒСУЛУН ФОНД ТУТУМУ

ТЕАТР ТАРИХИМИЗИН
МӘНБӘЛӘРИ

ИЈУН
1975

6

М. Һусејнов иш вахты.

АЗЫХ МАҒАРА- СЫНДА

М. Һусејнов,

тарих елмләрн намизәди, досент.

АЗӘРБАҖҖАН ССР ЕА Тарих Институту археолокија вә этнографија бөлмәси даш дөврү шөбәси ијрми ики илдир ки, республикамызда инсанын әмәлә кәлмәси, җаылмасы вә онун формалашыб мүасир инсана чеврилмәси дөврүнү арашдырыб өјрәнмәклә мәшғулдур. Һәмин дөвр елмдә палеолит, җәни гәдим даш дөврү адланыр.

Сон илләрин тәдгигатларына кәрә, палеолит инсан тарихинин ән узун дөвләрини әһәтә едир. Физика, кимја, кеолокија, палеонтолокија вә башга елмләрин көмәји илә мүәјјән едилмишдир ки, инсанын вә онун аләт истәһсалынын тарихи дөрд милјон илә гәдәрдир.

Шәрги Африкада—Танзанијада Олдувәј газынтыларындан тапылмыш гәдим инсанын җашы 2 милјон илә җахындыр. Һәбәшистанда тапылан гәдим инсанын җашы исә 2 милјон 600 мин илдән артыгдыр. 1974-чү илдә исә Һәбәшистан илә Танзанија арасында, Кенија торпагындан ән гәдим инсан галыгы ашкар едилмишдир. Бу тапынтынын 4 милјон җашы олдуғу фәрзијјә едилдир.

Франсада Валлони, Мачарыстанда Вертеһсәләш адлы мағара дүшәркәләринин җашынын 1 милјон илә гәдәр олдуғу мүәјјән едилмишдир. Мараклы чәһәтдир ки, гәдим инсанын өзүнүн галыгы илә бирликдә чохлу даш аләтләри, истәһсал туллантылары вә овланмыш хырда һејван галыглары да ашкар едилмишдир.

Бүгүн бунлар чәмијјәт тарихиндә аләт истәһсалынын инсанын өзү кими гәдим олдуғуну сүбүт едир.

Азых мағарасы вә онун газынтыларынын нәтичәләри җухарыда адлары чәкилмиш надир абидәләрин чәрһәсиндә өзүнә лајигли јер тута билмишдир. Азых газынты абидәси һәм гәдимлијинә, һәм палеоантроположи галыгына әсасән ССРИ әразиси үчүн надир вә дүнјада уникал абидәләрдән биридир. Азых мағарасынын надир јениликләри һаггында мәлуматларла таныш олаг.

Мағаранын кеоложи тарихи 3—4 милјон илдән артыг олса да, онун тәдгигинин бу ил он беш җашы олачагдыр. Мағара 6 бөјүк салондан, 8-дән чох мүхтәлиф кириш вә чыхыш јолларындан ибарәтдир.

Узун мүддәт апарылан тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, мағаранын даһа 2 ири салону јералты учгунлар заманы сырадан чыхмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, мағаранын ичәрисиндә, Салакәтин кәндиңә доғру дағын алтына кедән бөјүк вә әсас јол учулуб бағланылмышдыр. Күман едилдир ки, дағын алтында мағаранын чохлу јералты јоллары вә салонлары вардыр.

Мағаранын һүндүрлүјү 30 метр, ени исә 20—40 метрә гәдәрдир. Ән бөјүк салонларындан биринин саһәси 3 мин квадратметрдир. Саһәси 12 мин квадратметрдән чохдур. Өлчүсүнә кәрә бу абидә ССРИ-дә бизә мәлум олан ән нәһәнк чохсалонлу карет боһлуғларындан биридир. Мағара өзү җухары јура дөврүнә аид мәрмәрләшмиш әһәнк чөкүнтүләриндән әмәлә кәлмишдир. Бурада археологлар чохлу дәниз һејванларынын галыгларыны тапмышлар. Мүхтәлиф көрүнүшлү дәниз мәрчанларынын вә балығгулағларынын чахмағлашмыш нүмунәләри дигәти чәлиб едир. Дәниз һејванларынын кеолокија-минералокија елмләри доктору Тофит Һәсанов мүәјјән етмишдир.

Мағаранын салонларында нәһәнк сталагмит вә сталактит сүтунлары да вардыр. Булардан һәр биринин диаметри 1,5—2,5 метр, һүндүрлүјү исә 2 метрдән чохдур.

Бурадача бир факты гејд етмәк јеринә дүшәрди. Һәлә кечән әсрләрдә Франса, Алманија вә Шәрг өлкәлериндә мағараларда олан јараса пејининдән бағчылыкта, әкинчиликдә, үзүмчүлүктә истифадә едилмишдир. Дејиләнә кәрә, бу пејин гызыл пула сатылмышдыр вә ондан барыт дүзәлдирмишләр.

Азых мағарасында 15 мин кубметрдән чох јараса пејининин сахландыгы күман едилдир.

Җухарыда дејиләнләрлә јанашы, мағараны көзәлләшдирән нәһәнк даш рефләр вә бөјүк сталактит-сталагмитләри дә гејд етмәк олар.

Бурада гејдә алынмыш нәһәнк рефләр, сталактит-сталагмитләр вә 14 метрдән артыг галын чөкүнтүләр мағаранын гәдимлијини көстәрир. Гәдим чөкүнтү гатлары, үзә чыхарылмыш даш аләтләр вә фауна галыглары мағаранын чох узаг кечмишләрдән истифадә олундуғуну да сүбүт едир.

Археологи газынтылар нәтижәсиндә бурада мұхтәлиф дөврләрдә јаранмыш чөкүнтүлөрдән 21 рәнкли киллчә горизонтлары гејдә алынмышдыр. Бәмин горизонтларын үмуми галынлығы 14 метрдән артытдыр. Бу галынлыг индики 4 мәртәбәли евләрин һүндүрлүјүнә бәрәбәрди.

Газынты нәтижәсиндә бурада бир-бирини әвәз етмиш гәдим инсан тарихинин дөрд бөјүк инкишаф пилләси мүйјәнләшдирилиб. Бәмин пилләләрдән биринин јашы милјондан артыг, дикәрләри исә милјон илә гәдәрди.

Ән гәдим инкишаф пилләси мағаранын алт төбәгәләриндә гејдә алынмышдыр. Алт төбәгәләрин үмуми галынлығы 4 метр олуб, 7 горизонтдан ибарәтди.

Газынты заманы бурада кичик бир саһәдән минә гәдәр мұхтәлиф аләт, гәлпә вә чајдашлары үзә чыхарылмышдыр. Аләтләр кобуд вә һәм дә формалашмамышдыр. Даш мә'мулаты тиположи негтеји нәзәрдән 2 милјон илә јахын јашы олан Олдувеј мәдәнијәтинә јахындыр. Лакин бә'зи чәһәтләринә кәрә Олдувејдән фәргләнмир.

Даш аләтләрлә јанашы, бурада тамамилә дашлашыб чахмаға чеврилмиш мұхтәлиф һејван сүмүкләри тапылмышдыр. Сүмүкләр доғранмыш хырда гырынтыларә чеврилмишди. Она кәрә дә һәләлик сүмүкләрин һансы һејвана аид олмасыны мүйјән етмәк мүмкүн дејил. Лакин онларын ичәрисиндә марала охшар һејванларын сүмүкләри ајдын нәзәрә чарпыр.

Тапынтыларын ичәрисиндә ән тијмәтлиси ағач көмүрүнүн гырынтыларыдыр. Планетимиздә јашы 800 мин илдән 2 милјон илә гәдәр олан газынты абидәси әсасән 5-дир: Олдувеј, Убејд, Ајханеш, Азых, Валлони.

Бир нечә зөррәдән ибарәт олса да Азых көмүрү елмдә бөјүк сәнсаија јарада биләр. Алимләрин фикринә кәрә, оддан истифадә едилмә тарихи јарым милјон илдән гәдимә кәдә билмир. Бәшәријјәтин инкишаф тарихиндә одун ролу олдуғча бөјүк олмушдур. Одун тәбии шәкилдә истифадә едилмәси анчаг инсана мөхсүсдур. Тәсадүфи дејилдир ки, Ф. Енжелс одун ролундан бөһс едәркән одун көшфини вә онун ролуну бухар машынынын көшфиндән үстүн тутмушду.

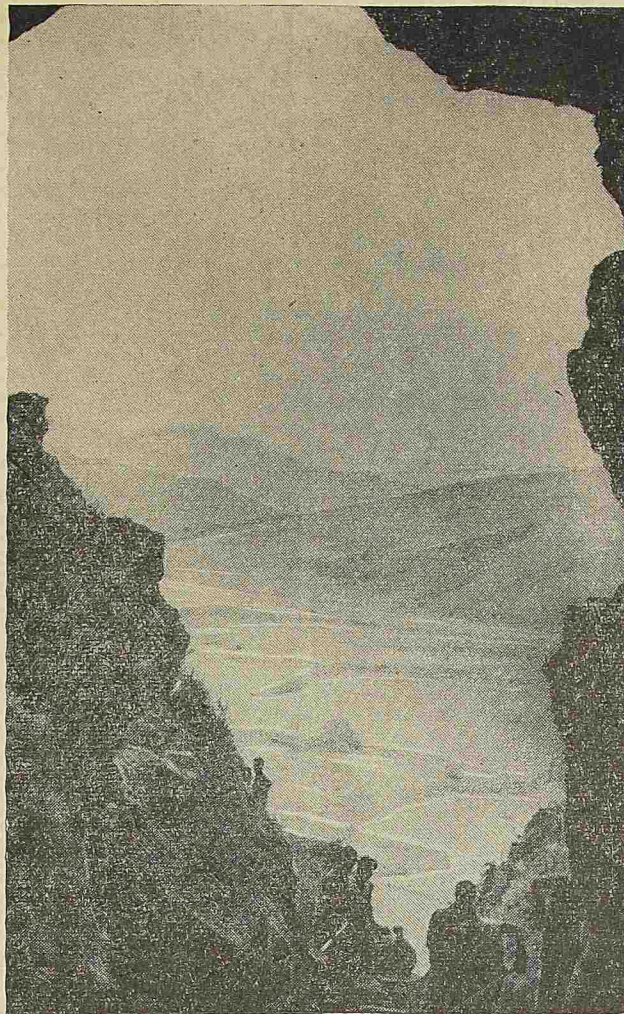
Азых мағарасында ашкар едилмиш тапынтыларын јашы 1,2 вә 1,5 милјон ил бундан әввәлә аид едилә биләр. Даһа доғрусу, Азыхын алт төбәгәләри мөшһүр Олдувеј мәдәнијјәти илә мугәјисә едилмәлидир.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алсаг Азых мағарасы јаш е'тибары илә дүнјада бизә мә'лум олан Шәрғи Африканын гәдим абидәләриндән сонра икинчи сајыла биләр.

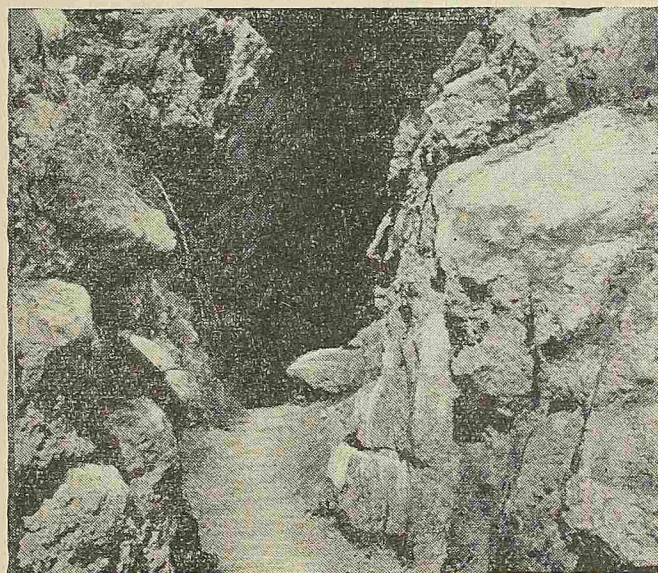
Азых мағарасынын бәшәријјәт тарихинә вердији инчиләрин сајы чох ола биләр. Лакин онларын ичәрисиндә тарихи һадисәләрин хронологи бүтөлүјү, гәдим инсанын—азыхантропун галығы, јашајыш тикинтиләринин, очагларын сахланмасы, илк мәрәсим јерләринин вә нәһәјәт сүн'и булаг чухурунун варлығы вә с. бир даһа буна чох әсас верә биләр.

1968-чи илдә археологларымыз мағаранын бешинчи төбәгәсиндә једди метр дәринликдә даш аләтләр, дашлашмыш һејван сүмүкләри вә бунларын арасындан инсанын алт чәнәсинин сағ ганады ашкар едилмишди. Чәнә өз рәнкини дејишмиш, санки үзәринә түтүн рәнкли лак чәкилмишди. Кејфијјәтинә кәлдикдә о тамамилә дашлашыб.

Чәнә морфологи хусусијјәтинә, ирилијинә, дишләринин дүзүлүшүнә кәрә мүасир инсандан фәрг-

Мағаранын ичәридән көрүнүшү.

Мағаранын кириш јолу.

ленир. Онун дашлашмасы вә алмыш олдуғу јени рәнк орадан үзә чыхарылмыш һејван сүмүкләриниң дашлашмасы вә рәнни илә ејнидир. Бу бир даһа сүбүт едир ки, азыхантроп бурада овланылмыш мерка көркәданлары, мағара ајылары, мағара кафтарлары, һәһәнк мараллар илә ејни дөврдә јашамыш вә мәһв олмушдур.

Чәненин үстүндә үч азы дишдән ахырынчысы— ағыл диши олдуғу кими галмышдыр. Јанындакы икинчи азынын үстү төкүлмүш, үчүнчү азынын исә көтүкләри галмышдыр. Ренткен ағыл дишинин 4 көкү олдуғуну көстөрмишдир. Һалбуки мүасир инсанда бу көк икидир.

Дишләрин дүзүлүш гадјасы вә чох хырда олмасы да марағлыдыр.

Чәненин галынлығы 19,5 мм-дир. Бу да индики инсанлардан вә неандерталлардан чох фәрғлидир.

Чәнә өз галынлығына көрә анчаг синантропа вә һејделберг гәдим адамларына даһа јахындыр. Һәмин инсанлар гәһминән 500—600 мин ил бундан әввәл јашамышлар.

Дишләр хырдалығына көрә мүасир инсанын дишинә охшајыр. Бу чәһәт дүнјада бизә мәлүм олан питекантроп, синантроп вә неандерталларын һеч бириндә јохдур.

Азыхантропун чәнәси Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор Дәмир Һачыјев тәрәфиндән тәдғиг едилиб өјрәнилмишдир. Профессорун фикринчә, дишләрин хырдалығына, инчәлијинә, дүзүлүш гадјасына көрә азыхантроп дүнјада ән надир тапынтыдыр, һәм дә мүасир инсанын әчдадына даһа јахындыр.

Сон тәдғигатлар көстәрир ки, азыхантроп әввәлләр гејд едилдији кими, 250—300 мин ил дејил, төхминән 400 мин илдән габаг јашаја биләрди. Даһа доғрусу, Авропада вахты илә баш вермиш миндел-рисс бузлагарасы дөврүн әввәлине үјгүн кәлә билир. Бурадан ашкар едилмиш даш аләтләр вә палеонтологи галыглар һәмин мүддәаны сүбүт едир.

Азыхантроп дишләринә вә мүәјјән антроположи хусусијјәтинә көрә физики гурулуш чәһәтдән 250—300 мин ил әввәл миндел-рисс дөврүндә јашамыш Сванскомб (Чәнуби Инкилтәрә) адамына даһа јахындыр.

Марағлы чәһәтләрдән бири дә азыхантроп дөврүндә тикинти вә очаг јерләринин сахланылмасыдыр. Бунлар мағаранын ағзындан 40—50 метр ичәридә, олдуғча әлверишли јердәдир.

Тикинти хырда әһәнкашларындан ибарәтдир. Дашлар назик вә јастыдыр. Бурада тикинтинин ашағы һиссәси сахланылмышдыр. Дивар галығынын һүндүрлүјү 30 сантиметрә гәдәрди. Дивар үчтәрәфлидир, онун бир тәрәфини мағаранын гаја дивары тутуб. Диварларын диби боју чохлу марал бујнузу дүзүлмүшдү. Бујнузлар бә'зән баш-баша гојулдуғундан оныларын һачалары санки бир-биринә чатылмыш вәзијјәтдә олмушдур. Күман етмәк олар ки, бу тикинтинин үстү һејван дәриси вә јахуд битки илә өртүлүбмүш. Марал бујнузларындан тикинти материалы кими истифадә едилмишдир.

Тикинтинин ичәрсиндә овал шәкилли очаг јери галмышдыр. Очағын һәр ики тәрәфинә хырда даш дүзүлмүшдүр.

Очағын ичәрсиндән аз мигдарда көмүр галыглары ашкар едилмишдир. Күман ки, мағарада очаг јандырылмамыш, бураја башга очагдан көз кәтирилибмиш. Бу да мағаранын ғыздырылмасында торпаг мангалы ролуну ојнамышдыр. Белә торпаг «мангаллара» Франсада да тәсадүф едилмишдир.

Азых мағарасында мүхтәлиф минилликләрдә јандырылмыш беш очаг јери мүәјјән едилмишдир. Очаглардан биринин бөјүклүјү 10 квадратметрди. Бурада 150 килограмдан чох халис күл вә көмүр сахланылмышдыр. Очағын ики тәрәфинә күлдән сәдд чәкилмишдир. Сәддин галынлығы 27 сантиметрди. 4—5 јүз мин ил әрзиндә күл сыхылып бу вәзијјәтә салынмышдыр. Күлүн галынлығы 1 метрдән чох олмушдур.

Очагларын чохлуғу, күлүн вә көмүрүн белә зәнкин сахланылмасы, очағын әтрафында күлдән сәдд чәкилмәси вә с. дүнја археоложијасына мәлүм дејилди.

Азых мағарасында очаг јерләринин јахынлығында мағара диварында шағули вәзијјәтдә узанан гаја чаты да вардыр. Онун ичәрсини кил гатлары илә долдурулмушдур. Һәмин чатын ичәрсини төмизләнеркән бурадан бир нечә ајы кәлләси ашкар едилмишдир. Кәлләләр даш аләтләрлә мишарланмыш, мүәјјән формаја салынмыш вә сонрадан сәлигә илә истәнилән гајдада дүзүлмүшдүр.

Мағарада «Х» ишарәсинин ики јердә гејд едилмәси чох марағлыдыр. Бунлардан бири натурал вәзијјәтдә, диқәри исә хәтләр шәклиндә дүзәлдилмишдир. Чатын ичәрсинә гојулмуш экспонатларын сајы 7-дир, һәтта кәлләнин үстүндә кәсилмиш хәтләрин дә сајы 7-дир. Бурада экспонатларла хәтләрин сајынын ејнилији даһа чох мараг доғуур.

Күман етмәк олар ки, һәлә 300—400 мин ил бундан габаг јашамыш мүасир инсана бәнзәјән хырда дишли азыхантроп һәјатда мүәјјән шејләри ишарә илә вә һәтта сајла мүәјјән едә билирмиш.

Күрчүстанда Кудара мағарасынын дивары диндән бир-биринә паралел гојулмуш ики мағара ајысынын кәлләси тапылмышдыр. Тәдғигатчы В. П. Лјубин буну илк дини ајинләрин мејдана кәлмәси илә бағлајыр.

Франсада һәмин дөврә аид мағарада бир нечә чанаварын кәллә гапағлары үзә чыхарылмышдыр. Мағараны өјрәнән мәшһур алим Анри де Лјумлеј дә бунлары илк дини көрүшләрин јаранмасы илә бағлајыр.

Азых мағарасындан ашкар едилмиш бу кизли экспозиција јәгин ки, азыхантропларын дини дүнја-көрүшүнүн инкишаф дәрәчәсинә чанлы мисал ола биләр. Белә экспозиција вә хәтли ишарәләр һәләлик дөврүнә көрә дүнјада јекәнәдир.

Экспозиција едилмиш јер илә бөјүк очағын јанында гәдим хырда су чаты олмушду. Һәмин чатын ајағында, гаја диварында ағзы 30, даирәси 15 сантиметр дәринлијиндә бир чухур үзә чыхарылмышдыр. Чухур газынты заманы төмизләнеркән онун ичәрсинә сәрин вә төмиз су јығылырды. Јәгин ки, азыхантроплар һәмин чухура су јырмаг үчүн өзләри сүн'и јолла ишләјиб формалашдырмышлар. Көрүнүр ки, сүјүн һәјатдакы әсас ролуну нәзәрә алан гәдим бабаларымыз өз очагларыны, тикинтиләрини бу јералты булағын јанында салмышлар. Гаранлығы вә ваһимәли јердә олан булаг очаг алову илә ишыгландырылараг һәм дә вәһши һејванлардан горунуб сахланылмышдыр.

Азых газынтылары бир даһа сүбүт едир ки, илк инсанлар ССРИ ғразисинә һәлә үчүнчү дөврүн ахырларында, јәни 1,3 вә 1,5 милјон ил габаг јајыла билмишдиләр. Белә бир гәдимлик һәләлик бизим өлкә үчүн илк дәфәдир ки, Азыхда үзә чыхарылып.

Азых мағарасында газынтылар давам етдирилди, әлдә едилән материаллар өјрәнилир вә тәдғиг олунур.